

ZBIGNIEW BABIK

Tobola – SZCZĘŚLIWIE ROZWIĄZANY (?) PROBLEM (NIE TYLKO) POLSKIEJ TOPONOMASTYKI

COBISS: 1.01

Tobola – srečna razrešitev (ne le) za poljsko toponomastiko?

Osnovna teza članka je nujnost rekonstrukcije vsaj severnoslovanskega topografskega termina **tobolà*, apelativno ohranjenega samo v narečno rus. *tobolka* 'z naravnimi mejami zamejen okrogli kos polja ali travnika' (osrednja Rusija), vendar bogato zastopanega v toponimiji Poljske (več ko 100 imenskih gnezd), severozahodne Belorusije in zahodne Ukrajine. Izvor tega izraza je nejasen, ni videti soroden dobro znanemu **tobol-* 'cula, torba', ki se mu pripisuje prvotni pomen 'nekaj, kar binglja'.

Ključne besede: slovanska topografska leksika, severnoslovanska toponimija, **tobola*

Tobola: A Happy Solution (Not Only) for Polish Toponymy?

The basic thesis of this article is the necessity of reconstructing at least the northern Slavic topographic term **tobolà*, which is preserved as a common noun only in Rus. dial. *tobolka* 'a round field or meadow with natural boundaries' (central Russia), but it is richly represented in Polish toponymy (with more than one hundred name groups), northwest Belarus, and western Ukraine. The origin of this lexeme is unclear and does not appear to be related to the well-known **tobol-* 'bundle, bag', which can be ascribed the initial meaning 'something that dangles'.

Keywords: Slavic topographic lexicon, northern Slavic toponymy, **tobola*

- 0 Systematyczny przegląd polskich materiałów toponimicznych, zmierzający do ustalenia inwentarza apelatywnych etymonów tworzących tutejsze nazwy geograficzne, pozwala na wyodrębnienie pewnej grupy przykładów charakteryzujących się produktywnością ponadprzeciętną na tle swoich kategorii. W grupie nazw pozbawionych oczywistych nawiązań apelatywnych w polskiej tradycji leksykalnej szczególne miejsce zajmuje rodzina nazewnicza *Tobol-* (z możliwymi wariantami), będąca obecnie głównym kandydatem do zajęcia pierwszego miejsca na szczycie listy frekwencyjnej tej grupy.
- 1 Poniżej prezentuję odpowiedni materiał nazewniczy, rozpoczynając od nazw najbliższych hipotetycznemu apelatywowi, poprzez derywaty, aż po nazwy podobne, których związek z tą rodziną może być kwestionowany.
- 1.1 Źeńska syngulatywna nazwa *Tobola* -y wystąpiła ok. dwudziestokrotnie we wszystkich dzielnicach Polski, głównie jednak w starszych przekazach: 1. pole we wsi Bochotnica, pow. Puławy i wąwóz *Tobolowy Dół* tamże (UN CXVIII 12); 2. las

we wsi Krzemień, pow. Janów Lub. (UN CX 12); 3. pole we wsi Kaszów, pow. Kraków (UN I 41); 4. młyn na rz. Kamionce k. Wałdowa, pow. Sepólno Kraj. (Koz V 408, r. 1766), dziś śladem jest zapewne nazwa łąki we wsi Adamkowo, pow. Tuchola (UN CLXXXVIII 15); 5. pole w gm. Czechowice-Dziedzice (PRNG); 6. dziś *Toboły*, cz. Mysłowic (od XVIII w., por. SNGŚ XIV 79, s.v. †*Toboły*), zapewne tożsame z lasem w gm. Mysłowice (PRNG); 7. miejsce pod Pszczewem, pow. Międzyrzecz (Koz III 319: [1640] <*ploska w Tobole*>); 8. wzgórze na Bonikowie (SG XII 354; Koz III 319), tamże *Toboły*, pole (Koz V 409), tutaj też niewątpliwie *Toboły -ów*, gwar. *Tobouy -uf* (UNMasz LXXXIV 22), pola we wsi Bonikowo (UNMatr LXXXIV 16); 9. las przy Modliszewie, pow. Gniezno (Koz III 740: [1507] <*Silva Thobola*>); 10. łąka na Kiszkwie, pow. Gniezno (Koz I 328: <*pratium Thobola*> pocz. XVI w.); 11. strumień między Murzynowem Borowym i Czarnym Piątkowem, pow. Środa Wlkp. (Koz V 408: [1777] <*Tobola*>, ale [1754] <*Toboły*>); 12. łąka pod Podróżną, pow. Złotów (Koz V 408); 13. łąka pod Mięcierzynem, pow. Żnin (Koz V 408, r. 1794/5) i *Toboły*, łąka w sąsiednim Budziszawiu (Koz V 409, r. 1797); 14. *Tobola Góra*, góra między Borzykową, Okołowicami i Grodziskiem, pow. Radomsko (Koz VII 180–181: *Tobola Góra*, [1568] <*Thobolla Gora*>); 15. *Tobola*, miejsce przy Radomsku (Koz VII 181: [ok. 1520] <*Tobola*>); 16. pustkowie par. Borszewice., dziś pow. Łask (Koz VII 181 za SG XII 354, przekaz z r. 1827); 17. miejsce na Przeczniach, pow. Łask (Koz VII 181); 18. *Tobola*, osada leśna w pow. Lipno (Koz VII 181); 19. *Tobola* [1470], łąka (SHGPn I 84), dziś *Tuobouoy -uf* (UNMasz LXXXIV 34), pole we wsi St. Bojanowo, pow. Kościan (UNMatr LXXXIV 26); 20. las k. wsi Górki, gm. Winnica, pow. Pułtusk (Wolff – Rzetelska-Feleszko 1982: 171–172: zapisy z XV i XVI w.).

Niewiele rzadsza okazała się pluralna postać *Toboły -ów*: 1. cz. wsi Zagróbki w pow. Łęczycza (Koz VII 181; UN XLIII 18; PRNG), tożsame z *Toboły* lub *Tobołki*, os. par. Mazew (Koz VII 181: [ok. 1520] <*Thobolkj*>); 2. pastwisko we wsi Małe Łegonice w pow. Opoczno (UN XXVIII 40); 3. pola we wsi Łękawa w pow. Bełchatów (UN XXXIX 16); 4. cz. wsi Łostówka w pow. Limanowa (UN VI 36; PRNG); 5. cz. wsi Olszówka w pow. Limanowa (PRNG); 6. gwar. *Toboui*, także *Toboua*, pole we wsi Kiełpin w pow. Tuchola (UN CLXXXVIII 29; Milewska 2000: 112: od 1888 r.); 7. gwar. *Tobouy -uf* (UNMasz CI 27), pola we wsi Raczkowo, pow. Wągrowiec (UNMatr CI 22); 8. *Toboły-Gajówka*, osada leśna w pow. Węgrów (PRNG); 9. pole we wsi Włodki w pow. Sokołów Podl. (UNMatr CXLVI 43); 10. las między Graboszewem i Paruszewem, pow. Sępólno (Koz III 740: [1728/9] <*Silva Toboły*>); 11. woda w okolicy Poznania (Koz V 409: [1462] <*Toboli*>); 12. bagna między Żabiczynem i Redgoszczą, pow. Wągrowiec (Koz V 409: [1629/70] <*Toboły*>); 13. role pod Zakrzewem Krajeńskim (Koz V 409: [1766/7] <*Toboły*>); 14. (*Pod*) *Toboły*, miejsce na Kucharach w pow. Konin (Koz VII 396, z mapy); 15. *Tobołki* i *Toboły*, jeziora na W. Łąsku, pow. Bydgoszcz (Koz I 328, III 408, r. 1776/7); 16. *Gilowy Toboły*, gaje w Więclawicach k. Słomnik (SHGKr I 734–735: [1441] <*Gilowichtobol*>, [1457] <*Gilowithoboli*>);

17. *Toboŭi*, zatoka jez. Czarnego (gm. Osiek) w pow. Starogard Gd. (Górnowicz 1985: 166).

- 1.2 Derywat *Tobolka* (z zachowaniem niezmienionej podstawy *Toboł-*) okazał się już mniej liczny: 1. pole i wzniesienie we wsi Krzyszkowice w pow. Kraków (UN I 87); 2. łąka we wsi Mukrz w pow. Świecie (UN CLXXXVI 22); 3. łąka we wsi Urbanowice w pow. Tychy (UNMatr CCIX 12) = *Tobolka*, nazwa leśna pod Tychami (SNGŚ XIV 79); 4. miejsce między Niemczem, Osielskiem i Żołędowem, dziś gm. Osielsko, pow. Bydgoszcz (Koz V 408, lata 1604/5); 5. jez. pod Kamieniem k. jez. Mochel (SG XII 355; Koz V 408), zapewne tożsame z *Tobólka*, cz. Kamienia Krajeńskiego (PRNG); 6. osiedle pod Sypniewem Kraj. (Koz V 408); 7. (*Kolonia*) *Tobolka*, kolonia w gm. Nowy Dwór w pow. Sokółka (PRNG); 8. *Tobolka*, pole na Białczu, pow. Kościan (Koz III 319). Ale część materiału jest dwuznaczna, pochodząc ze źródeł nie odróżniających konsekwentnie o jasnego od pochylonego: 1. *Tobolka*, uroczysko na Rogowie, pow. Żnin (Koz I 328: [1604] <*Tobolka*>); 2. *Tobolka* [1439] lub *Tobolki* [1437], las we wsi Konotopa, pow. Łomża (Wolff – Rzetelska-Feleszko 1982: 172); 3. łąka między Rogalinem i Niwką, pow. Poznań (Koz V 408: [1537, kopia 1772] <*Tobolki*>); 4. las pod Witunią, pow. Sępólno Kraj. (Koz V 408, r. 1782).

Liczniesze okazały się formy pluralne tego derywatu (*Tobolki*, pl. zwykle *-łków*, rzadziej *-łek*): 1. pole we wsi Włoszczowice w pow. Pińczów (UN XXIX 18); 2. *-łek*, pole we wsi Kulerzów w pow. Kraków (UN I 51); 3. pole we wsi Gorajec-Zagroble, pow. Zamość (UN CXXII 11); 4. pola we wsi Bęczyn, pow. Wadowice (UN XVI 50); 5. pastwisko we wsi Wkra, pow. Ciechanów (UN CXXIII 11); 6. *-łek*, gwar. *Toboŭki* (UNMasz CXXXVII 71), pole we wsi Wólka, pow. Płock (UNMatr CXXXVII 38); 7. łąka we wsi Dziecioły Dalsze, pow. Sokołów Podl. (UNMatr CXLVI 38); 8. pole w gm. Jasienica, pow. Bielsko-Biała (PRNG); 9. staw na Popowie k. Kuszewa, pow. Wągrowiec (Koz III 740: [1788] <*Tobolki*>) = staw na Popowie Kościelnym (Koz V 409); 10. miejsce na Miłoślawiu (Koz III 319–320: [1512] <*merica Thobolky*>, [1545/7] <*merica Thobolki*>) = las i góra między Winnagórą i Miłoślawiem (SG XII 355; Koz V 409); 11. łąka na Gorzycach (żniń.) (Koz V 409); 12. olszyny w Wierzenicy, pow. Poznań (Koz V 409). I tutaj część przekazów jest dwuznaczna: 1. miejsce pod Trzemesznem, pow. loco (Koz V 409: [1481] <*Thobolky*>); 2. uroczysko między Ciepiewem i Wolą Tłomokową, lata 1544/50, kopia 1770 (Koz VIII 230); 3. miejsce we wsi Smoszewo, pow. Nowy Dwór Maz. (Wolff – Rzetelska-Feleszko 1982: 172: [1581] <*locus Thobolki*>); 4. pole we wsi Wągradno, pow. Piaseczno (ib.: [1449] <*Thobolky*>); 5. las we wsi Staw k. Brudzewa, pow. Turek (Koz V 409: [1581] <*Tobolki*>).

- 1.3 Podobną produktywność wykazał derywat z tym samym formantem i refleksem dawnego wzdłużenia sylaby przedkońcówkowej (*Tobólka -i*): 1. pole we wsi Grudna w pow. Bełchatów (UN XXXIX 30); 2. pole we wsi Budzyń w pow.

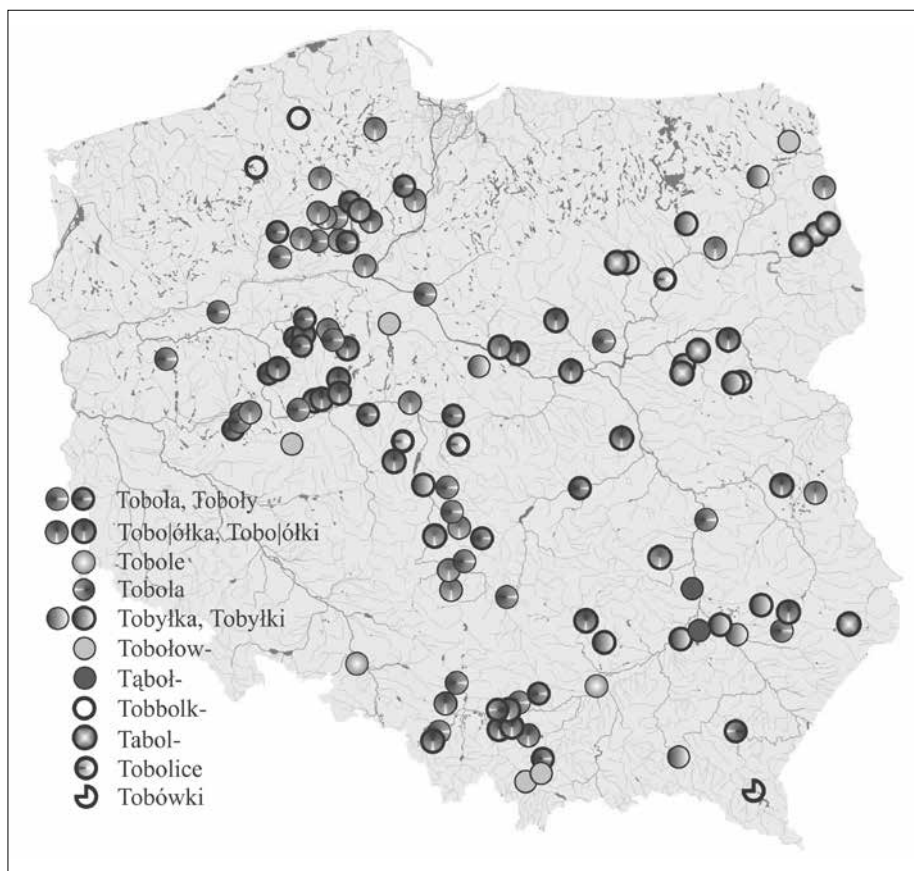
Kraków (UN I 39); 3. pole we wsi Wołoskowola, pow. Włodawa (UN CXXI 29); 4. staw we wsi Gajewo, pow. Świecie (UN CLXXXVI 23); 5. zatoka jeziora we wsi Swornegacie, pow. Chojnice (UN CLXXVI 44); 6. toń we wsi Cekcyń (UN CLXXXVIII 8) i pole we wsi Cekcynek, pow. Tuchola (UN CLXXXVIII 9); 7. osada, pow. Golub-Dobrzyń (PRNG); 8. *Tobulka*, cz. lasu, pow. Kłobuck (PRNG; k. Nowej Wsi); 9. gwar. *Tobuuka -i* (UNMasz LXXXIII 49), cz. wsi Milin, pow. Konin (UNMatr LXXXIII 50); 10. *Tobulka*, cz. wsi Osowce, pow. Konin (PRNG); 11. *Tobółka*, toń na jez. Grabówko (?) (Breza 1974: 263).

Formy pluralne takiej struktury były rzadsze: 1. *Tobólki -ek*, łąki we wsi Rzecznioówek, pow. Iłża (UN XX 29); 2. *Tobulki -ów*, cz. wsi Chorzyna, pow. Wieluń (UN LII 20), zapewne = *Tobólki ~ Tobulki*, os. par. Osjaków w pow. Wieluń (Koz VII 181); 3. *Tobulki -lek*, łąki we wsi Tyśmienica, pow. Parczew (UN CXVII 11) = *Tobolki*, łąki w gm. Parczew (PRNG); 4. *Tobulki -lek*, las i łąki we wsi Stara Biała, pow. Płock (UNMatr CXXXVII 7).

- 1.4 Miękkotematowa, ale chyba tu należąca *Tobola* powtórzyła się tylko dwukrotnie: *Tobola -i*, pole we wsi Rząska w pow. Kraków (UN I 53) = *Tobola -i*, pole w gm. Zabierzów (PRNG) oraz *W Toboli*, las we wsi Piątkowa w pow. Rzeszów (UN LXX 10).
- 1.5 Inne struktury pojawiały się wyjątkowo. Postać męską mamy w nazwach *Tobolek*, jez. między Białą i Mężykiem (SG XII 354; Koz III 319, z mapy, r. 1832) oraz *Tobolki* i *Tobol*, role pod Więcborkiem (Koz V 408). Nie budzą wątpliwości *Zatobola -ów*, pola we wsi Wola Rogowska, pow. Dąbrowa Tarn. (UN V 42). *Tobolice -θ*, gwar. *Tobolice -θ* (UNMasz C 21), łąki we wsi Siedliska, pow. Turek (UNMatr C 19; Zajac 2016: 100) to może plurale struktury na *-ica*. Niezbyt jasna jest *Tobulonka -i*, las we wsi Dmochy-Rentki, pow. Sokołów Podl. (UNMatr CXLVI 20). *Tobole*, obiekt we wsi Stradunia, pow. Krapkowice (SNGŚ XIV 79 s.v., zapis z I poł. XX w.) jest może dawną strukturą na **-bje*.
- 1.6 Tylko nieliczne toponimy można z równym prawdopodobieństwem wywodzić od nazw osobowych. Zaliczam tutaj nazwę wsi *Tobolice* w Sieradzkim (XIV–XXI w., por. Koz VIII 397: [1386] <*Thobolicze*>) i drugie *Tobolice* w Ostrołęckim (PRNG) – zapewne dawną strukturę patronimiczną, oraz *Tobołowo*, ojkonim na Białostocczyźnie (SG XII 355) i średniowieczne *Tobołowo Siedlisko* w Wielkopolsce (SG XII 355; Koz I 328). Z pewnym wahaniem dodałbym tu *Tobołowkę* (cz. wsi Raba Niżna w gm. Mszana Dolna (UN VI 51; PRNG) i *Tobołów* (górze i halę we wsi Poręba Wlk. tegoż powiatu, UN VI 47, PRNG). Mniej jasna byłaby kwalifikacja toponimu *Tobołowiec*, nazwy zanikłej wsi k. Radojewic, pow. Inowrocław (Koz V 409; VIII 124: [1604] <*in fundo vil des. Tobołowiec*>).

- 1.7 W dwóch nazwach nastąpiło może unosowanie (*Tomboły -ów*, las we wsi Nowiny, pow. Tarnobrzeg, UN LXXIII 95; *Tomboły -ów*, pola we wsi Biedzychów, pow. Opatów, UN XXVII 33, tożsame z *Tąboła -y*, pole we wsi Nowe, pow. Opatów, UN XXVII 56).
- 1.8 Wokalizm *a* w sylabie rdzennej na obszarze polskim był rzadki (*Taboły -ów*, łąki we wsi Olszewka w pow. Przasnysz, UN CXL 30; *Taboły -ów*, pola we wsi N. Jądów w pow. Wołomin, UNMatr CXLVIII 5; *Toboły -ów*, gwar. *Taboły -θ* i *Tabouy -θ*, UNMasz CXLVII 45, łąki we wsi Lipki Stare, łąki i las we wsi Polkowo w pow. Węgrów, UNMatr CXLVII 42). Można by go tłumaczyć hiperkorekcją wobec gwarowej zmiany $\acute{a} > o$, gdyby nie to, że zmiany tej brak na obszarze występowania tych nazw.
- 1.9 Osobny problem stanowi struktura *Tobyłka -i*, zaświadczona (tylko w późnych przekazach) na dużym obszarze, w formie syngulatywnej i pluralnej: 1. *Tobyłka -i*, cz. wsi Wrocanka, pow. Jasło i pola tamże (UN LVIII 235); 2. wieś w pow. Augustów (SG XII 355); 3. cz. wsi Wołoszyny, pow. Nisko (PRNG); 4. toń jez. Gościąg, pow. Gostynin (Koz VIII 230); pluralne *Tobyłki -lek*: 1. pola, zarośla, las we wsi Malinie, pow. Janów Lub. (UN CX 8), tu też *Tobyłczana Góra* (PRNG); 2. łąki we wsi Ruda, pow. Sieradz (UN L 50); 3. pole we wsi Służów, pow. Busko Zdrój (UN XIX 8); 4. pole w Tarnobrzegu, pow. loco (UN LXXIII 5); 5. pole i łąka we wsi Brandwica (ib. 22) oraz pole i łąka we wsi Rzeczyca Długa (ib. 106); 6. pole we wsi Cierpięta, pow. Przasnysz (UN CXL 6) = *Tobyłki*, przysiółek w gm. Baranowo, pow. Ostrołęka (PRNG); 7. gwar. *Tobyuki -uek*, pole w Kolnie, pow. loco (UNMasz CLVII 13); 8. gwar. *Tobyuki -k* [sic!] (UNMasz CXLVII 12), pole we wsi Rowiska, pow. Węgrów (UNMatr CXLVII 10); 9. *Tobyłki -θ*, pole we wsi Krynki, pow. Siedlce (UNMatr CXLIII 12).
- Postacie te prawdopodobnie wiążą się z wcześniejszymi (wskazuje na to ograniczanie wokalizmu *y* do derywatu na *-ka*, gdzie zapewne zastąpił on refleksy pochylonego *ó*), ale szczegółowy przebieg zmiany nie jest jasny. Można przypuszczać, że wariant ten powstał gdzieś punktowo i rozpowszechnił na dużą część terenu polskiego stosunkowo niedawno.
- 1.10 Trzy nazwy znaleziono na polskim terytorium językowym na Śląsku czeskim (Mrózek 1984: 175): 1. [1789] *Toboły*, cz. Grodziszczka, 2. [1872] *Toboły*, cz. Mistrzowic, 3. cz. Cierlicka, las i wzniesienie tamże (gwar. *Toboły*).
- 1.11 Prawdopodobne ślady zachowały się też na obszarach zgermanizowanych. Z Pomorza (Rzetelska-Feleszko – Duma 2013: 109) por. *Tobbolken*, obiekt k. wsi Płocko k. Polanowa (z kartoteki R. Holstena), oraz *Tobbolk B.*, wzgórze k. wsi Drężno [z mapy 1838 r.].

- 1.15 W nazwach z Białostoczczyzny z wokalizmem *a* pierwszej sylaby można podejrzewać odzwierciedlenie akania. Należą tutaj (SNTWP II 506), oprócz pozycji *Tabołka -i*, pole i kolonia we wsi Sieruciołce (identycznej z powyższym 1.2., poz. 7), także gwar. *Tab'ūōłki -ok*, łąka we wsi S. Kamionka w gm. Sokółka i *Tabułk'īē*, pole we wsi Pawełki w gm. Sokółka, dalej *Taboły*, bagno w nadleśnictwie Żłota Wieś (gm. Czarna Biał., zapis z gwary polskiej) i *Taboły -ay*, łąka we wsi Straż, pow. Sokółka. Może należy tu też łemkowski toponim *Tobówki -wek*, góra i pole we wsi Glinne, pow. Lesko (UN LXI 24). Trudniej objaśnić *Tabulki -tek*, łąki we wsi Józefówka, pow. Tomaszów Lub. (UN CXX 18).

- 2 Na terenie Polski nazwy na *Tobol-* sięgają zatem aż po jej wschodnią granicę. Areał znajduje jednak kontynuację dalej na wschodzie, na Białorusi i częściowo Ukrainie. Ukraińską szatę fonetyczną mają *Tobóla* (MikrBel 236: pole we wsi

Chorevo w obw. brzeskim)¹ i *Tobóly* (ib.: uroczysko we wsi Vyhanišcy obw. brzeskiego). Z gwar białoruskich w tymże źródle podano postać *Tabalá* (pole we wsi Džjaniskavičy i uroczysko we wsi Chadaki w obw. brzeskim). Dalsze ojkonimy lokalizowane są w obw. grodzieńskim (*Tabalá* w pow. grodzieńskim i lidzkim, NNPRB-Hr 170, 256) i witebskim (*Tabólki* w pow. wierchniedźwińskim i nieistniejące już *Tabóly* w pow. szarkowszczyńskim, SG XII 134–135; NNPRB-V 139, 503). Niezupełnie pewny jest ojkonim *Tabúlki* (z wariantami *Tabëlki*, *Tabilki*) w pow. pińskim obw. brzeskiego (SG XII 354, s.v. *Tobole* 3.; NNPRB-B 236). SG (XII 354) podaje także hydronim *Tobol* w basenie rz. Vit' w d. pow. rzeczyckim (dziś w granicach Białorusi). Dalsze dwie współrzedne nazwy zanotowano w Mozyrskiem (Ivanova 2007: 190): są to *Tabolá* (łąka we wsi Jasjanec pow. mozyrskiego) i *Tabališča* (las we wsi Mały Bokaŭ pow. mozyrskiego). Według W. Żuczkiwicza (1973: 370), formy *Tabola*, *Tabolka*, *Taboly*, *Tabol* (z wariantami graficznymi <*Tob-*>) odnoszone do uroczysk występują wielokrotnie w źródłach szesnastowiecznych z Pińskiego i Kleckiego. Na Ukrainie nazwy te są prawdopodobnie rzadsze, Dov1947 (s. 57 i 347) notuje tylko *Toboly* w obw. wołyńskim i *Toboliv* w obw. lwowskim (obie mogłyby potencjalnie pochodzić od nazw osobowych).

3. Wiele spośród wyszczególnionych powyżej nazw stało się przedmiotem analizy etymologicznej, żadnego z proponowanych objaśnień nie można jednak uznać za wyczerpujące problem. Podejścia badaczy można podzielić na kilka grup:
 - 3.1 Część autorów traktowała postacie pozbawione wyrazistych wykładników odantroponimiczności jako nazwy reprezentujące tzw. typ *Jędrysek/Ozimek* lub rodowo-rodzinne czy ogólnie odantroponimiczne (Mrózek, SNGŚ, Breza, Milewska, Zajac, Rzetelska-Feleszko). Objasnienie to jest prawdopodobne dla niektórych gniazd (np. śląskich nazw osad młyńskich czy nazw z pow. limanowskiego), nie może jednak zostać zastosowane do całości materiału. Nieszczególna produktywność antroponimów (por. SSNO V 443; AntrPol V 173; Snazw IX 541) nie uzasadnia masowego pojawienia się „bazy” *Tobol-* w nazwach obiektów niezamieszkałych. W ani jednym wypadku odosobowe pochodzenie nazwy nie jest sugerowane przez bezpośrednie dane historyczne.
 - 3.2 Niekiedy zauważano istnienie nazwy roślinnej *tobolek* (częściej *tobolki* pl.) ‘*Capsella thlaspi*’ (np. Koz I l.c.; SNGŚ XIV 79, s.v. *Toboły*). Nazwa ta jednak jest wyraźną kalką łac. *capsella* i zapewne nie występowała bez formantu deminutywnego, a habitus i ekologia (brak zdolności tworzenia dużych jednogatunkowych

¹ Nazwa niewątpliwie tożsama z hasłem *Tabolá*, omyłkowo podanym jako wyraz pospolity w SRNG XLIV 159 z tej części Białorusi z głosą ‘chorevskie ugod’ja’. Zwraca uwagę różnica miejsca akcentu.

zbiorowisk) wykluczają masowe nazywanie terenu według nazwy gatunkowej tej rośliny.

- 3.3 Liczono się z możliwością związku z nieodpowiednim semantycznie ‘zawiniątko, tobołek’ (m.in. np. Łesiów 1972: 24; por. o nim niżej).
- 3.4 W charakterze kuriozum wspomnieć można o próbie Górnowicza (1985: 166), wedle którego nazwa *Toboły* pojawiła się dla wody jeziora „bogatej w ryby, którymi można napełnić toboły”. Można mieć w ogóle wątpliwości, czy tego rodzaju „pośrednia” motywacja nazewnicza miewa miejsce.
- 3.5 Nazwy lokalizowane na Białostocczyźnie próbowano wywodzić z litewskiego (Kondratiuk 1985: 153); o wyrazach litewskich wskazywanych jako etymony por. niżej.
- 3.6 Wydaje się, że dotąd żaden z autorów polskich wypowiadających się o pochodzeniu tych nazw nie zorientował się, że mamy tu do czynienia ze zjawiskiem obfitego występowania „bazy” w toponimii, we wszystkich dzielnicach Polski. Takie zjawisko wyklucza celowość uciekania się do półśrodków, zmuszając zarazem do przyjęcia, że natrafiliśmy na nieznaną (nie uchwyconą w polskiej tradycji leksykalnej) apelatyw toponimiczny o znaczeniu uzasadniającym masowe powstawanie nazw obiektów niezamieszkałych.
- 4 W językach słowiańskich dobrze znane są kontynuanty praformy **tobola* (i prawdopodobnie **tobolb*), odnoszące się pierwotnie do elastycznych pojemników wykonanych z płótna lub skóry, przenoszonych przez ludzi (lub zwierzęta?) często w pozycji zawieszonych. Słowniki etymologiczne wymieniają zwłaszcza pol. *toból* i *tobolek* ‘pakunek, paczka, tłumok’, gwar. ‘zawiniątko (noszone na kijach)’, dawne *tobola* ‘torba pasterska’, dawne *tobolka* ‘torba pastusza’, ‘torba’, ‘sakwa’, dłuż. *tobola* ‘torba pastusza’, ‘worek’, ‘tornister’, ‘chlebak’, ‘głusz’, *tobola* ‘torba’, ‘tornister’, ‘walizka’, ‘skrzynia, pudło’, czes. *tobola/tobole* ‘torba podręczna’, ‘sakwa’, strus. *tobolec* ‘torba’, ‘worek’ i gwarowe *tobolec* ‘torba włóczędzy’, ukr. gwar. *tobilka/tobivka/tabivka* ‘torba pastusza noszona przez plecy’, ‘tornister’, stbrus. *tobola* ‘torba’, sło. *tobolec* ‘pochewka na osełkę’, ‘tornister’, ‘sakwa’, s.-ch. *tòbolac* ‘sakiewka na pieniądze’, ‘woreczek na tytoń’, ‘pochewka na osełkę’, bułg. gwar. *tobùlja* ‘mała torba’, *tobòlec* ‘torba skórzana noszona na ramieniu’. Rozpiętość znaczeniowa jest zapewne większa; i tak, w gwarach ros. (zwłaszcza w północnej części Rosji europejskiej) dobrze zaświadczone jest np. znaczenie ‘różne typy nadziewanych pierogów’ (zob. SRNG XLIV 159), powstałe zapewne dla podobieństwa kształtu. Autorzy zwykle traktują te leksemy jako funkcjonujące już w dobie prasłowiańskiej (na co pozwala ich ogólnosłowiański zasięg), jednak stwierdzają

brak dobrej etymologii (np. Boryś 2005: 636, s.v. *toból*; ÈSBM XIII 165, s.v. *tabola*). Rzadko przyjmuje się sugestię Vasmera (REW III 112) o orientalnym pochodzeniu wyrazu (por. np. Snój w ESSJ IV 188).² Brak w słownikach indoeuropejskich (Pokorny IEW, LiV) pierwiastka umożliwiającego wywiedzenie rdzenia **tob-* skutecznie zniechęca do podejmowania prób objaśniania wyrazu.

Zwrócono także uwagę na ros. frazeologizm *tabalú bit'* 'objąć się, próżnować', gdzie możemy mieć do czynienia z odzwierciedleniem w piśmie akania, cytowany przez SRNG za słownikami Dahla i Akademii Nauk (z 1922 r.), znajdujący możliwy odpowiednik w litewskim *tabalùs mùšti*. Kieruje to naszą uwagę w stronę słownictwa litewskiego, gdzie znajdujemy rozbudowaną rodzinę wyrazową opartą na rdzeniu *tabal-* (por. LKŽ s.v.v.).

- 4.1 Bezpośrednią podstawą frazeologizmu był zapewne nieznanymi jeszcze Fraenkłowi (LEW II 1047–1048) rzeczownik *tabalai* (plurale tantum), odnoszący się do ludowego instrumentu perkusyjnego zbudowanego z różnej wielkości deseczek zawieszonych na sznurkach (por. ÈSBM XIII 161, s.v. *tabalál'*, tam dalsza literatura). Uderzone deseczki wydają określone odgłosy, zarazem jednak wprawione zostają w ruch wahadłowy. Od niego też zapewne wyprowadzać należy czasowniki denominalne *tabaliúoti*, *tabaliúoti* i *tabalóti*. Najszerszą rozpiętość znaczeniową wykazuje pierwszy z nich, jednak wszystkie znaczenia dają się sprowadzić do pierwotnego 'wykonywać ruch wahadłowy'. Należą tu m.in. 'chwiać się (np. o zepsutym kole u wozu)', 'merdać (ogonem)', 'dyndać (o dzwonku noszonym przez krowę, o wymieniu poruszającej się krowy)', 'roić się (o owadach latających)', 'wymachiwać nogami w powietrzu (o człowieku, zwłaszcza dziecku)', 'poruszać się niezgrabnie' (stąd może 'fałszować, nieumiejętnie śpiewać'), 'chodzić tam i z powrotem, włóczyć się', 'nierytmicznie bić (np. o sercu)', 'bełtać, mieszać (ciecz)' (z tego znaczenia powstało zapewne 'nieść np. wodę (powodując jej ruch)'). Ze znaczenia 'poruszać czymś' rozwinęły się abstrakcyjne 'mleć (językiem)', 'papać, trajkotać', 'obmawiać' (por. np. semantykę ros. *boltat'*).

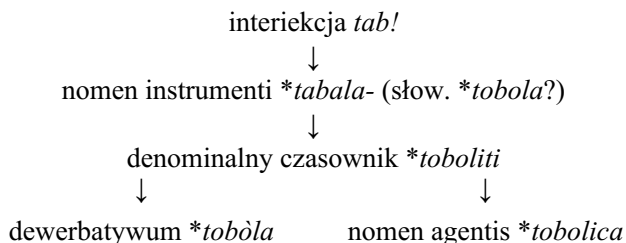
Przyjmując, że pierwotnym denotatem były przedmioty drewniane, w które uderzano również drewnianymi kijami i pałkami, możemy ominąć trudności etymologiczne, postulując derywat od onomatopei (lub raczej czasownika takiegoż pochodzenia) **tab-*. Takie konwencjonalizowanie głuchych odgłosów uderzeń (struktura rdzenia *T...P-*, tj. zwarta zębowa – samogłoska – zwarta wargowa) znajduje liczne paralele (por. słow. **depati* i **tepati* w SP III 37, polska interiekcja *dup!* itd.).

2 Vasmer wskazywał tatarskie (nadwołżańskie) *tobol*, *tubal* 'koszyk z kory'. Wyraz ten, zgodnie z sugestią M. Stachowskiego (ustnie), nawiązuje do turkijskiego rdzenia **töp-* (później *tob-*), odnoszonego do rozmaitych przedmiotów o kulistym kształcie. Nie mamy zatem do czynienia z pełną ekwiwalencją semantyczną (znaczenie 'koszyk' powraca jedynie w niemieckim sławizmie *Tobel/Tabel*). Również wokalizmy obu sylab nasuwają wątpliwości wobec szerokiego rozprzestrzenienia wyrazu w słowiańszczyźnie, sugerującego stosunkowo wczesną chronologię jego początków u Słowian.

Nasuwa to myśl, że etymologicznym znaczeniem słowiańskiego ‘tobołka’ mogło być ‘to, co dynda’ – dobrze odpowiadałoby to zachowaniu desygnatów tych wyrazów, zawieszonych na ramieniu, u pasa czy na wspartym na ramieniu kiju, podczas marszu niosącego je człowieka. Ze względu na charakterystykę prozodyczną celowe wydaje się przyjęcie bezpośredniej podstawy w postaci czasownika na *-iti, którego czas terażniejszy charakteryzował się tonem nowoakutowym na sylabie drugiej (3. sg. **tobòlītb*).

4.2 Przyjęcie takiego czasownika (o ile wiadomo, bezpośrednio nie zachowanego w tradycjach słowiańskich) umożliwi wyjaśnienie jeszcze jednego zagadkowego wyrazu. W słoweńskim i łużyckich – a więc językach słow. o najbardziej zachodniej wystawie – zidentyfikowano kontynuanty praformy **tobolica* odnoszone do bliżej nieokreślonych owadów latających (por. Snój l.c., s.v. *tobolica*). Autorzy nie podają nazw systematycznych, najprawdopodobniej jednak leksem słę. – jak sugeruje glosa ‘libella’ – odnosił się do ważki. Jeśli przyjąć to znaczenie, możemy objaśnić je przyjmując nomen agentis na *-ka derywowane bezpośrednio od osnowy bezokolicznika **toboli-* ‘poruszać się wahadłowo’ (por. kilka innych przykładów tego rodzaju u Sławskiego w SP I 98–99), a nawiązujące do jednego z charakterystycznych typów lotu ważek – tzw. lotu wahadłowego.

4.3 Moją wizję rozwoju tej rodziny wyrazowej ująłbym zatem następująco:

5 W 2011 r. wydano wspomniany już wyżej czterdziesty czwarty tom rosyjskiego tezauryusa gwarowego, obejmujący hasła *telepaj-tranba*. Na jego stronie 159 znajdujemy wyodrębniony w osobne hasło termin topograficzny *tobólka*. Pierwsze z podanych znaczeń (‘niewielki kawałek łąki lub pola ograniczony jakimiś naturalnymi granicami’), z cytatem *na tobolke ryżikov urodilos’, strašnoe delo, skol’ko!*, wskazującym raczej na znaczenie ‘polana’, zostało uchwycone jeszcze w latach 70. XX w. w okolicach Juriewa Polskiego koło Włodzimierza nad Kłazmą. Drugie znaczenie, uchwycone w (lub niewiele przed) 1857 r. na tym samym obszarze, to ‘dawny kurhan’.³ W poprzednim tomie (SRNG XLIII 204) znalazło się hasło *tabóločka* w znaczeniu

3 Nie wykluczałbym tutaj jednak omyłkowego podania nazwy własnej takiego kurhanu, powtarzającej nazwę miejsca, na którym stał.

‘wąski pas pola ornego’, według przekazu ze Smoleńszczyzny z r. 1893 (a pierwszej sylaby może tu odzwierciedlać akanie). Tym samym problem rekonstrukcji apelatywu motywującego wspomniane wcześniej toponimy północnoślōwiańskie można byłoby uznać za rozwiązany – termin, istniejący w niektórych przynajmniej dialektach prasłowiańskich, znalazłby obfitsze odbicie w toponimii północnoślōwiańskiej, natomiast jako apelatyw zachowałby się tylko „punktowo”, nad Kłazmą i górnym Dnieprem. Jedynym słabym punktem takiego ujęcia jest niepewność co do genezy wyrazu – brak etymologii, która mogłaby jednocześnie zagwarantować jego prasłowiańską metrykę. Wcześniej *tobólka* nie trafiła chyba na warsztat etymologów, brak jej (jak i postaci zbliżonych formalnie)⁴ w rosyjskich słownikach etymologicznych i opracowaniach leksyki substratowej w gwarach rosyjskich (na terenach występowania wyrazów należy liczyć się przede wszystkim z substratem meriańskim, czyli ugrofińskim i przedślōwiańskim substratem indoeuropejskim typu bałtoślōwiańskiego). Z zaproponowanej powyżej rekonstrukcji historii homonimicznej rodziny wyrazowej zdaje się wynikać brak możliwości powiązania jej ze znaczeniem ‘pole lub łąka krągłego kształtu, z wyraźnymi granicami’. Jeśli przyjąć za miarodajną akcentuację form ukraińskich i białoruskich sprzed nawarstwienia formantu *-ka*, apelatyw topograficzny charakteryzował się oksytonezą, różniąc się tym samym od określenia ‘torby’ z akcentem na sylabie wewnętrznej. Stanowi to dodatkowy argument przeciwko utożsamianiu obu wyrazów (mimo pełnej zgodności struktury segmentalnej). Jak wskazano wyżej, również próby analizy indoeuropeistycznej skazane są raczej na niepowodzenie. W charakterze namiastki możemy powołać się na dość obfite występowanie morfemu *Tabal-* w toponimii (także mikrotoponimii) litewskiej (zob. Kondratiuk 1985: 183, s.v. *Taboły*, tam dalsza literatura). Są to nazwy zwykle bagien, mokradeł i łąk, rzadziej niw, wzniesień i jezior, niekiedy miejscowości (niektóre wydają się slawizmami, np. *Tabalénka*). Nazwy te bywają łączone z omówioną wyżej litewską rodziną wyrazową, nie ulega jednak wątpliwości, że mamy tu do czynienia z sytuacją badawczą podobną do zarysowanej dla obszaru ślōwiańskiego – z brakiem poświadczeń nomen stanowiącego w przeszłości

4 Geograf W. Żuczkiwicz (l.c.) łączył zebrane przez siebie nazwy z gwarowym rosyjskim *tabola*, który wg pisarza M. M. Priszwina (1970: 248; dostępne mi słowniki gwarowe nie notują takiej postaci) występował w okolicy Spaskiej Guby i Niałożiera w znaczeniu ‘suchy przesmyk między dwoma jeziorami’ (objaśnienie to przyjmuje Ivanova, l.c.). Wyraz jest jednak niewątpliwym wykołojeniem wcześniejszego *tájbola* (podawanego przez Priszwina w tym samym znaczeniu), stanowiącego dawno rozpoznane zapożyczenie z substratu ugrofińskiego (zob. Vasmer REW III 69; szczegółowo Myznikov 2003: 295–298); znaczenie ‘suchy przesmyk’ wydaje się tutaj wyjściowe. W SRNG (XLIII 219–220) znajdujemy takie główne znaczenia postaci *tájbola*: ‘gęsty, niedostępny las’, ‘grząskie bagno’, ‘droga przez las’, ‘dział wodny między rzekami’, ‘polana na bagnie lub przy zbiorniku wodnym’, ‘kośna łąka, wilgotne miejsce nad brzegiem morza’, ‘początek odwilży’. Zarówno semantyka, jak i zasięgi geograficzne oraz charakterystyki formalne (podakcentowa barwa *a* i barytoneza leksemu północnorosyjskiego) nie pozwalają na utożsamianie tych dwu rodzin wyrazowych. Ewentualnie mogłoby chodzić o starsze, niezależne zapożyczenie tego samego etymonu ugrofińskiego.

rzeczywisty etymon owych toponimów. Być może mamy tu wyraz pochodzenia nieindoeuropejskiego, przejęty przez bałtosłowiański i następnie odziedziczony przez języki bałtyckie i przynajmniej północnosłowiańskie. W tym jednak stanie rzeczy wszelkie odwołania do tego rosyjskiego terminu gwarowego w kontekście innych języków słowiańskich (czy tym bardziej bałtyckich) muszą zostać opatrzone niewielkim chociażby znakiem zapytania.

LITERATURA

- AntrPol V** = *Antroponimia Polski od XVI do końca XVIII wieku V: St–U*, Kraków: IJP PAN, 2015.
- Boryś 2005** = Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wyd. Literackie, 2005.
- Breza 1974** = Edward Breza, *Toponimia powiatu kościerskiego*, Gdańsk: Ossolineum, 1974.
- Dov1947** = *Українська РСР: адміністративно-teryторіальний поділ на 1 вересня 1946 року*, Kyїв: Українське видавництво політичної літератури, 1947.
- ESSJ IV** = France Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika IV: Š–Ž*, avtorji gesel France Bezlaj – Marko Snoj – Metka Furlan, Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- ĖSBM XIII** = *Ėtymalahičny sloŭnik belaruskaj movy XIII: S–T*, Minsk: Belaruskaja navuka, 2010.
- Fraenkel LEW II** = Ernst Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch II*, Heidelberg: C. Winter, 1965.
- Górniewicz 1985** = Hubert Górniewicz, *Toponimia powiatu starogardzkiego*, Wrocław etc.: Ossolineum, 1985.
- Ivanova 2007** = Anna A. Ivanova, *Mikrotoponimija Mozyrskogo Poles'ja*, Mozyr': Mozyrskij GPU, 2007.
- Kondratiuk 1985** = Michał Kondratiuk, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław etc.: Ossolineum, 1985.
- Koz I** = Stanisław Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezy gnieźnieńskiej*, Poznań, 1914.
- Koz III** = Stanisław Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezy poznańskiej II: P–Ż*, Poznań: TPNP, 1916.
- Koz V** = Stanisław Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski II: M–Ż*, Poznań: PTPN, 1922.
- Koz VII** = Stanisław Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski II: P–Ż*, Poznań: Krajowy Instytut Wydawniczy, 1928.
- Koz VIII** = Stanisław Kozierowski, *Badania nazw topograficznych starej Wielkopolski A: nieistniejące miejscowości wielkopolskie; B: uzupełnienie poprzednich tomów*, Poznań, 1939.
- LiV** = *Lexikon der indogermanischen Verben: die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2001.
- LKŽ** = materiały słownika *Lietuvių kalbos žodynas* (www.lkz.lt).
- Łesiów 1972** = Michał Łesiów, *Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny*, Lublin: Wyd. Lubelskie, 1972.
- MikrBel** = *Mikratapanimija Belarusi: materyjaly*, Minsk: Navuka i technika, 1974.
- Milewska 2000** = Małgorzata Milewska, *Toponimia powiatu tucholskiego*, Gdańsk: Wyd. Gdańskie, 2000.
- Mrózek 1984** = Robert Mrózek, *Nazwy miejscowości dawnego Śląska Cieszyńskiego*, Katowice: UŚ, 1984.
- Myznikov 2003** = Sergej A. Myznikov, *Russkie govory Obonež'ja: areal'no-ëtimologičeskoe issledovanie leksiki pribaltijsko-finskogo proischoždenija*, Sankt-Peterburg: Nauka, 2003.
- NNPRB-B** = *Nazvy naselonych punktaŭ Rėspubliki Belarusz: narmatyŭny davednik: Brėckaja voblasć*, Minsk: Tėchnalohija, 2010.
- NNPRB-Hr** = *Nazvy naselonych punktaŭ Rėspubliki Belarusz: narmatyŭny davednik: Haradzenskaja voblasć*, Minsk: Tėchnalohija, 2004.

- NNPRB-V** = *Nazvy naselenych punktaŭ Rėspubliki Belarusb: narmatyŭny davednik: Vicebskaja voblastsč*, Minsk: Tėchnalohija, 2009.
- Pokorny IEW** = Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Worterbuch*, Bern – Munchen: Francke, 1959.
- Prišvin 1970** = Michail M. Prišvin, *V kraju nepuganych ptic: osudareva doroga*, Petrozavodsk: Karelija, 1970. [non vidi] (por. <http://prishvin.lit-info.ru/prishvin/proza/osudareva-doroga/index.htm>).
- PRNG** = *Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych* (pliki w formacie .xml dostępne pod adresem <http://www.codgik.gov.pl/index.php/darmowe-dane/prng.html>).
- Rzetelska-Feleszko – Duma 2013** = Ewa Rzetelska-Feleszko – Jerzy Duma, *Nazwy terenowe Pomorza Zachodniego zawierające elementy słowiańskie II: Q–Ż*, Warszawa: SOW, 2013.
- SG XII** = *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich XII*, Warszawa: Nakładem F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, 1892.
- SHGKr I** = *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*. I, Wrocław etc.: Ossolineum, 1980–1986.
- SHGPn I** = *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, I, Wrocław etc.: Ossolineum, 1982–1987.
- Snazw IX** = Kazimierz Rymut, *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych IX: St–U*, Kraków: IJP PAN, 1994.
- SNGŚ XIV** = *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska XIV: Ściana–Wel*, Opole: Instytut Śląski, 2009.
- SNTWPW II** = Nina Barszczewska et al., *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski II: O–Ż*, Warszawa: Wyd. UW, 1992.
- SP I** = *Słownik prasłowiański I: A–B*, Wrocław etc.: Ossolineum, 1974.
- SP III** = *Słownik prasłowiański III: Davьнь–Dobьrati*, Wrocław etc.: Ossolineum, 1979.
- SRNG XLIII** = *Slovar' russkich narodnych govorov XLIII: suchlost'–telepa*, Sankt-Peterburg: Nauka, 2010.
- SRNG XLIV** = *Slovar' russkich narodnych govorov XLIV: telepaj–tranba*, Sankt-Peterburg: Nauka, 2011.
- SSNO V** = *Słownik staropolskich nazw osobowych V: S–U*, Wrocław etc.: Ossolineum, 1977–1980.
- UN** = *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych I*, Warszawa: Urząd Rady Ministrów, 1963–.
- UNMasz** = tzw. maszynopisy profesorskie UN (aktualnie w IJP PAN w Krakowie).
- UNMatr** = przygotowane do powielenia matryce niewydanych tomików UNowskich (aktualnie w IJP PAN w Krakowie).
- Vasmer REW III** = Max Vasmer, *Russisches etymologisches Worterbuch III: Sta–Ÿ*, Heidelberg: C. Winter, 1958.
- Wolff – Rzetelska-Feleszko 1982** = Adam Wolff – Ewa Rzetelska-Feleszko, *Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku*, Warszawa: PWN, 1982.
- Zajęc 2016** = Ewelina Zajęc, *Toponimia powiatu tureckiego: słownik nazw*, Łódź: Wyd. UŁ, 2016.
- Žučkevič 1973** = Vadim A. Žučkevič, *Kratkij toponimičeskij slovar' Belorussii*, Minsk: Izdatel'stvo BGU, 1973.

POVZETEK

Tobola – srečna razrešitev (ne le) za poljsko toponomastiko?

Prispevek obravnava poljska (in še nekatera vzhodnoslovanska) krajevna imena na *Tobol-*, posebno produktivna ponekod na poljskih tleh (več kot 100 imenskih gnezd). Njihov glavni vir se zdi slovanski narečni apelativ **tobola*, neznanega izvora (morda predindoevropska beseda), ohranjen samo v dveh koticčkih blizu Jurjeva-Polskega (*tobólka* ‘z naravnimi mejami zamejen okrogli kos polja ali travnika’) in Smolenska (*tabóločka* ‘daljši kos orne zemlje’). Možno je, da so v zvezi s to slovansko besedo tudi krajevna imena na baltskih tleh (Litva). Ni pa videti neposredne povezave s severnoruskim topografskim izrazom *tájbola* (substratna beseda karelskega izvora).

Dobro znano slovansko **tobola* ‘cula, torba’ se s to topografsko besedo ne zdi sorodno. Zanj se predlaga nova etimologija v zvezi z litovskim (*tabalai, tabaliúoti*) z etimološkim pomenom ‘nekaj, kar binglja’. Novi koren **tab-* izvira iz medmeta.